

TÜRK DÜNYASI

DİL VE EDEBİYAT DERGİSİ

Sayı: 6 • Güz • 1998

TÜRK DÜNYASININ ATASÖZLERİ

PROF. DR. NEVZAT GÖZAYDIN

Atasözleri konusunda gerek Türkiye Türkçesinde, gerek diğer Türk kökenli lehçe ve ağızlarda günümüze kadar bir hayli çalışmanın yapıldığını, bibliyografyalara baktığımız zaman ko.ayca görebilmekteyiz. Yüzerce kitap ve yazının gün ışığına kavuşması sonunda halk kültürümüzün bu eşsiz hazinesi, insanlığın tümüne yol gösterici görevini en iyi biçimde yapmıştır ve yapmaktadır da... Bütün milletlerin hayatında çok önemli bir rol oynayan deyimlerle birlikte atasözlerinin gelecek kuşakların daha iyi yaşamalarını sağlaması bakımından örnek alınacak ibret derslerini, öğütleri sergilediğini de biliyoruz.

Türkçe kökenli lehçelerde mevcut bulunan yüzlerce atasözü birbirleriyle karşılaştırıldığında aralarındaki benzerliği veya farklılığı ortaya koymaktadır. Ancak bugün Atlantik Okyanusu'ndan Sibirya içlerine kadar uzanan geniş coğrafya içerisinde yaşayan çeşitli Türk kökenli toplulukların hemen hemen aynı düşünceler etrafında toplandıklarını, yaşattıkları atasözlerinden hemen anlayabiliyoruz. Ne yazık ki, bu tür karşılaştırmaların henüz üniversitemizde “*karşılaştırmalı edebiyat*”, “*edebiyat sosyolojisi*”, “*karşılaştırmalı kültürel iletişim*” vb. dersler tam anlamıyla yerleşmediği, okutulmadığı veya işlenmediği için, ortaya çıkaracağı eşsiz güzelliklerden ve oluşturacağı kuvvetli bağlardan mahrum kalmaktayız. Biraz aşağıda vereceğim örneklerde de görüleceği gibi, çok değişik coğrafyalarda oturan Türk kökenli toplulukların atalarından miras aldıkları sözlerin bu toplulukları birbirine nasıl bağladığı, inkâr edilemeyecek bir biçimde gözler önünde durmaktadır. Türkiye'deki Türkologlar veya diğer bilimlerden bu konuya eğilenler bu tür karşılaştırmalı atasözleri konusunda da pek fazla bir şey meydana çıkarmamışlardır. Ancak yurt dışında yetişen bazı araştırmacıların hem hacim, hem de konuyu ele alış bakımından çok güzel ve sağlam eserler verdiğini de belirtmeden geçmemiz gerekiyor. İşte bu tür eserlerin başında gelmesi gereken bir eser, şu anda elimizde... Köklü Almanya Türkoloji geleneği içerisinde çalışmalarını sürdüren Uwe Blaesing, böyle bir kitabı birkaç yıl önce ortaya koymuş ve bizim söylediklerimizin ne kadar geçerli olduğunu da bu kitabı ile

kanıtlamıştı. *Tschuwaschische Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten* başlığını taşıyan kitabı (Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1994, 849 s.) bu konuda yazılmış en iyi baş ucu kitaplarından biri olarak Türkoloji dünyasının daha iyi aydınlatılmasına katkı sağlamaktadır.

Uwe Bläsing kitabının hemen giriş bölümünde ana çizgilerle Çuvaşlar hakkında bilgi verdikten sonra, daha önceden yayımlanmış Çuvaşça atasözleri kitapları üzerinde durmakta, atasözü kavramını açıklamakta, Türkler arasında atasözü kavramının ne olduğunu araştırmakta ve çalışmanın bilgisayar ortamında nasıl yapıldığını anlatmaktadır. Çeşitli varyantların ve eř anlamlıların kısaca sergilendiği bu bölümden sonra transkripsiyon işaretleri konusunda bilgi veren yazar, daha sonra Çuvaşça kelimeleri anahtar kelime olarak almış ve bunları alfabetik olarak sıralayarak mevcut bulunan bütün atasözlerini alt alta dizmiştir.

Burada okuyucularımıza daha geniş bilgi aktarabilmek için hemen ilk sayfada karşımıza çıkan bir atasözünün nasıl işlendiğini göstermek istiyorum. Türkiye Türkçesinde “ağlamayan çocuğa meme vermezler” olarak bildiğimiz atasözü değişik kaynaklardan derlendiğine göre aşağdaki biçimlere girmektedir:

Çuv : Ača makārmasār, amāšč iltmest.

Çuv : Makārman / Yēmen ačana ččč pamaššč.

Gag. : Aalamayan uřaa memä vermäzläř.

Tkm. : Ağlamadıq / Emgenmedik oğlana emđek yoq.

Krm. : Ađlamayan balaya ämčäk bärmäylär / bärmäzläř.

Kmk. : Yilamayan yařya emček bermey.

Tat. : Yilamayan / Ğilamayan balaya imčäk birmiylär.

Kar. : Yilaman bala emček beril'mez.

Kkp. : Žilamayan balaya emšek qayda.

Kzk. : Žilamayan balaya emšek bermeydi.

Krg. : İylabayan balaya emček žoq.

Krb. : Ğilamayan ğařxa anası emček salmaz.

Nog. : Bala yılamasa, anası emşek bermeydi.

Nog. : Balası yılamasa, anası emistpes.

Azb. : Aylamayan uşaya süd vermäzlär.

Özb. : Bâla yılamasa, âna süt bermäs / bermäydi.

Yine bir başka atasözüne bakalım. Türkiye Türkçesinde çok yaygın olarak kullanılan ve değişik varyantları bulunan bir atasözümüz var: “Doğmadık çocuğa don biçilmez” veya “Çocuk doğmadan don / kaftan biçilmez” yahut “Doğmadık sıpayı torba biçme”. Bu atasözünün de diğer lehçelerde aldığı durumu şöyle bir gözden geçirelim:

Açine şuratmasâr kipkine xatêrleme xuşmaşşê.

Açine turmasâr, kipkine an xatêrle.

Şuralman açaşân kêpe şelemeşşê.

Krm. : Doymayan balaya kölmäk tikilmaz.

Tat. : Tuwmayan balaya külmäk kısmiylar.

Ttü. : Doğmadık çocuğa don / kaftan biçilmez.

Ttü. : Çocuk doğmadan kaftan biçilmez.

Ttü. : Doğmadık oğlana ad komak olmaz.

Krb. : Tuwmayan sabiyge at atamaydila.

Tat. : Tuwmayan balaya isem quşmiylar.

Tat. : Tuwmayan balaya bişek yasamiylar.

Blk. : Tuwmayan sabiyge beşik işleme.

Tat. : Tuwmayan balaya bişek asmiylar.

Tat. : Tuwmayan balaya bişek satip almiylar.

Tat. : Tuwmayan balaya kändek äbi kiräkmiy.

Tat. : Tuwmayan balaya kändek äbi bulma.

^{تۇتۇق} Tat. : Tuwmayan balaya kändëğën kısmä.

Tat. : Tuwmayan malayni sönnätkä birmä.

Ttü. : Doğmadık sıpaya torba biçme.

Özb. : Toʻyilmägän bälägä beşik.

Kzk. : Tuwmayan balaya kindik şeşe.

Çocuk ile ilgili atasözlerini bu şekilde gördükten sonra - hemen şunu söyleyeyim ki, bu bölüm içinde Çuvaşçada 58 atasözü bir araya getirilmiş - bir başka anahtar kelime olan *el*'e bakalım. Burada da hemen hemen aynı tabloyu görebilmekteyiz. “*Beş parmak bir değil*” veya “*El beş parmaştır, hangisi bir boydu*” biçimlerinde gördüğümüz atasözünün diğer lehçelerde aldığı biçim şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

Alära pilëk pulsan ta, tan mar.

Alära pul pürne te për mar, şavän pek şin äşësem te.

Alära pürne për mar, şavän pek şin äşësem te, teşşë.

Alära pürne për pek mar, şin äşësem te şavän pek, teşşë.

* Aläri pürnesem për pek mar, şin eşë te për pek mar.

* Vunä pürnen väyë për tan mar.

* Pilëk pürne te (për) tan mar.

Ttü. : Beş parmak bir değil.

Özb. : Bës qol bäravär emäs.

Kzk. : Beş sawsaq birdey emes.

Uig. : Bäs qol birdäk ämäs.

Tat. : Barmaqlar da tigöz tügël.

Azb. : Beş parmayın beşi de tän deyil.

Krm. : Bäs parmayın bäs türlü.

Tkm. : On barmayın deňmi.

Tat. : Barmaq bëlän barmaq tiň tügël, botaq bëlän botaq tiň tügël.

Ttü. : El beş parmaştır, hangisi bir boyda?

* Sälsem te për tan pulmaşşë.

* Për aman ta açisem tərľ.

* Tumlampa tumlam ta pər pulmast’.

Çok yaygın olarak bilinen “Anasına bak, kızını al / Kenarına bak, bezini al” atasözünün Türkiye içinde de değişik biçimlere girdiğini, birçok varyantının oluştuğunu kaynaklardan öğreniyoruz. Şimdi bu atasözünün nasıl aktarıldığını ve diğer Türkçe kökenli lehçe ve ağızlarda söylendiğine bir bakalım:

Amășe yeple, xěre (te) şapla.

Tat. : Anası nindi, qızı şındiy.

Ttü. : Anasına göre danası olur.

Rus. : Kakova mat’, takova i doç’.

İvâlê aşşê pek, xěre amăș pek.

Amășne pax ta, xěrne il.

Amășne paxsa xěrne il.

Kar. : Anasına baq ta, qızını al.

Kkp. : Anasın körüp qızın al.

Tat. : Anasın bël / küzlê / kür qızın al.

Tat. : Anasına qarap qızın qoç.

Ttü. : Anasına bak, kızını al, kenarına / kıyısına / tarağına bak, bezini al.

Azb. : Anasına bax, qızı al, qırayına bax bezini al.

Tat. : Anasına qarap qızın al, qırıyına qarap büzën al.

Tkm. : Enesini görüp, yızın al, yırasını görüp, bizim al.

Krg. : Enesin körüp, qızın al, eşigin körüp, törünö öt.

Blk. : Anasına qarab, qızın al, atasına qarab ğaşına bar.

Tat. : Anasına qarap qızın qoç, atasına qarap ulın qoç.

Kzk. : Anasın körüp, qızın al, ayayın körüp, asın iş.

Nog. : Ayayın körüp, asın iş, anasın körüp, qızın al.

Özb. : Milkini kör, bozini âl, ânäsini kör, qızını âl.

Uig. : Qır körtüp, böz al; ana körüp - qız.

Krm. : Basmasına körä bazi, anasına körä qizi.

“Dereyi görmeden paçaları sıvama” veya “Suyu görmeden paçaları sıvama” biçiminde bildiğimiz atasözü, hemen hemen hiç değişmeden veya çok az değişikliklerle diğer akraba topluluklarda da karşımıza çıkıyor:

Atäl urlä kaşas pulsın, vişë kunlax şäkär il.

Atäl xërne şitmesër, atta xivsa şëkles mar.

Atäl xër(ri)ne şitmesër, attuna an xiv.

Atäla kurmasër attuna an xiv.

Tat. : Idël kürmiy itëk salmiylar.

Tat. : Idël kürmiy ayaq çişëlmiy.

Tat. : Idël kürmiy çabuwiñni kütärmä.

Ttü. : Dereyi görmeden, paçaları sıvama.

Tat. : Suw kürmästan itëk salmiylar.

Tat. : Suw kürmiy itëk çişëlmiy.

Azb. : Su görmäyিংä ätäk çäkmä.

Krm. : Suv körmezden, pabuç çiqarma.

Tkm. : Suw görmän, tamman çiqarma.

Özb. : Suwni körmäy, etik çëcmä.

Tel. : Su körböyçi, ödük çäçpä.

Tat. : Suw kürmiyçä itëk salma.

Xak. : Suyni körip albın, ödigin suurba.

Nog. : Suv körmey, ätik şëşpe.

Krg. : Suu keçpey, kepiçinđi çëçpe.

Krč. : Suvya kirginči, etek költürme.

Tinës xërrine şitmesër attuna an xiv.

Tat. : Diñgëz kürmiy itëk salmiylar.

“Komşunun tavuğu komşuya kaz görünür” biçiminde yaygın olarak kullanılan atasözünün durumunu da aşağıda görebilmekteyiz:

Kürşë çaxxi xur ami pek purännä.

Kürşën kaçaki te čne pek, ėni te pılan pek.

Kürşëri čax kărkka pek.

Tat. : Kürşë tawıyı qaz kėbėk, yomırqası baş kėbėk.

Tat. : Kürşëneñ tawıyı qazday, xatini qızday.

Krm. : Qomşuniñ tavuıı - qaz, kălini - qız kėrinür.

Ttı. : Komşunun tavuıı, komşuya kaz kėrinür, karısı da kız kėrinür.

Krg. : Biröönün qatini biröögö qız kėrinöt.

Ttı. : Komşu tavuıı komşuya kaz kėrinür.

Azb. : Qonşu toyuıı qonşuya qaz kėrinür.

Tat. : Kürşë tawıyı kürşëgä qaz bulip kėrenër.

Bşk. : Kürşëneñ tawıyı la qaz bulip kėrenë.

Blk. : Xonşunu tawuıı (xonşuya) qaz kėrinür.

Tat. : Kürşë tawıyı kürkä qadăr.

Rus. : V čuıız rukax lomot' velik.

“Bir kötünün yedi mahalleye zararı vardır” atasözünü de hiç unutmamak gerek. Türkoloji içinde yer alan bazı araştırmacıların Türk dünyasında zoraki ayrılıklar, anlaşmazlıklar ve kopukluklar yaratma çabalarını uzun yıllardan beri takip ettikçe insanın bu davranışlara nasıl bir anlam vereceği içinden çıkılmaz bir sorun oluyor. Bu kadar örnek ortada dururken, bu bilimsel ahlâksızlık yalancılık, saptırmacılık niye? Hani bu lehçelerin insanları birbirini hiç anlamazlardı? Hani değil aylar, yıllar bile geçse bu toplulukların insanları birbirine dil olarak yabancı kahrıldardı? En geç altı ay geçtikten sonra Türkiye’den giden iş adamlarının, işçilerin buldukları ortamlarda o lehçelerle rahatça konuşup anlaştıklarını için gözden uzak tutup kamuoyunun yanlış ve yalan ile başka yönleri kaydırılmasına çalışılıyor? Anlamak mümkün mü? Anlamak için anlamak hedefi-

ne yönelik çaba harcamak gerek. Yine bu konuda söylenmiş bir atasözüne ve diğer akrabalarımızdaki durumuna bakalım:

Yit-kaçaka vārssa pallašat', etem kalašsa pallašat'.

Ttü. : İnsan söyleşe söyleşe / konuşa konuşa, hayvan koklaşa koklaşa.

Tkm. : İnsan soraša - soraša, xayvan işgaša - işgaša.

Kzk. : Adam söyleskenşe, žilqı kisineskenşe.

Nog. : Adem söylešip, yilqı kisnesip tanışar.

Krg. : Adam sölöškönçö, žilqı qašinišqanča.

Krm. : Atlar kišnāšip, tanıšir, insanlar - söylāšip.

Blk. : At kišneb tanıšir, adam söleşib tanıšir.

Kkp. : At kisnesip tabisar, adam söylesip tabisar.

Özb. : At kišnāšib tāpišar, ādam - esläšib.

Azb. : At yerimāklä, insan bilmāklä.

Hiçbir art niyet taşımaksızın durumu gerçek yargılarla değerlendiren insanlar herhangi bir rahatsızlık duymazlar, çekinmezler, üzülmezler. Niyet önemli... İş cesurca giren, niyeti kötü sonuçlara yol açmayacak insanlar geleceğin mimarları, kültür mühendisleri olacaklardır. Bu geniş kültür birikimini üniversitelerde aktarıp öğretecek olan Halk Bilimi bölümlerinin daha fazla zaman geçirmeden yaygınlaşmasını, ilk ve orta öğretimde, hatta yüksek öğretimin bazı dallarında (hukuk, tıp, siyasal bilgiler, ziraat, eczacılık vb.) halk kültürünü yakından tanıtan derslerin verilmesi artık şart olmuştur. Halkının özelliklerini, düşüncesini, yaşayışını bilmeyen bir hekim, bir komutan, bir vali, bir yargıç ne derece başarılı olabilir? Peşin peşin, ön yargı taşımadan bu gerçeğin kabul edilmesi gerekiyor. Zaten atalar da ne demiş bu konuda? Akrabalarımız nasıl da benzer şeyler söylemiş. Önce Çuvaşlar, sonra diğerleri:

Kaškärtan xārasan, vārmana an kay.

Tat. : Bürēdan qurıqsañ, urmanya barma.

Kaškärtan xārasan, vārmana ta kayaymān.

- Tat. : Bürëdän qurıqqan urmanya barmas.
 Azb. : Qurddan qorxan mäşäyä getmäz.
 Özb. : Böridän qorqqan toqaygä kirmäs.
 Tat. : Bürëdän qurqıp urmanya barmiy / tormiyılar.
 Tat. : Ayudan qurıqqan urmanya barmas.
 Kzk. : Ayudan qorıqqan ormana barmas.
 Krg. : Ayudan qorqqan toqoyyo barbayt.
 Tat. : Ayudan qurıqsañ, urmanya barmassıñ.
 Rus. : Volkov / Volka bojat'sja - v les ne xodit'.
 Kkp. : Şegirtkeden qorqqan egin ekpes.
 Kzk. : Şegirtkeden qorıqqan egin ekpes.
 Nog. : Şegertkidën qorqqan, egin ekpes.
 Krg. : Çegirtkeden qorqqon egin ekpeyt / ekpes.
 Özb. : Çigirtkädän qorqqan, ekin ekmäs; barimtädän qorqqan, mäl yïymas.
 Ttü. : Serçeden korkan darı ekmez.
 Krm. : Särçädän qorqqan tarı yäkmäz.
 Azb. : Särçädän qorxan, darı äkmmäz.
 Tkm. : Serçe yorxan, darı ekmez.
 Kzk. : Toryaydan qorıqqan tarı ekpes.
 Krg. : Taraançidan qorqqon taruu aydabayt.
 Özb. : Çumçuqdan qorqqan tariq ekmäs.
 Krm. : Toryaydan qorqqan tarı äkmäz.
 Rus. : Ljagušek bojat'sja - v ozere ne kupat'sja.
 Tat. : Çipçiqtan qurıqsañ, yoqlama.

“Bir kötünün yedi mahalleye zararı vardır” diyen atalarımız sanki yüzlerce, binlerce yıl öncesinden Türk dünyası içindeki gelişmeleri, kötü politikacıların

neler yapabileceklerini önceden bilmiş gibi. Aynı biçimde diğer dallarımızda bakımınız, neler var:

Për kaşak tikët piçëke pila päsat.

Për pukra / puxra pëtëm purana pëtërnë.

Për yüsë şamax pëtëm yaşkana yüsëtet.

Ttü. : Bir uyuz keçi bir sürüyü boklar.

Tat. : Bër qorçaŋyi kägä bötën kötünë bozar.

Tel. : Yaŋis qodurluu qoy muŋ qoyni artatti.

Tat. : Bër qortli kägä bötën kötünë qortlatir.

Tat. : Bër yünsëz sariq bötën kötünë bozar.

Tat. : Bër naçar siyir bötën kötünë buyiy.

Tat. : Bër bilëiraq siyir bötën kötünë biçirata.

Kötülüğü her zaman söyleyip yaymak doğru mu, bilemem; ama atalarımız bunun için de şunları söylemiş:

Puša kassan - şələk tǎxǎn, alla kassan - alsa tǎxǎn.

Ttü. : Baş yarılır börk içinde, kol kırılır kürk / yen içinde.

Krč. : Baš čarilsa - börk içinde, qol sinsa - çeŋ içinde.

Kzk. : Bas žarilsa, börük işinde, qol sinsa, žeŋ işinde.

Özb. : Bâş yârilsä, börk içidä, qol sinsä, yeŋ içidä.

Krg. : Baš ayrilsä - börk içinde, qol sinsä - žeŋ içinde.

Alt. : Paš yarılza pörük içinde.

Özb. : Bâş yârilsä, doppi ästidä.

Nog. : Qol sinsa yeh işinde, bas sinsa börk işinde.

Başka bir atasözümüzü de şu biçimlere girmiş görüyoruz. Çuvaşçadakiler ve sonra diğerlerinin güzelliğini aktaralım:

Xëre kalam - kinëm ilttër.

Xërëme kalanı kinëme pultâr.

Xəreme kalanine kinəm ilttər.

Kinəm ilttər tese xəreme kalarəm.

Ttü. : Ey kızım sana diyorum, ey gelinim sen işit.

Ttü. : Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla.

Krm. : Qızım, saña aytaman, kəlinim, sən diñlə.

Azb. : Qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit.

Tkm. : Qızım, saña aydayın, gelinim, sen düş / eşit.

Özb. : Qızım, senga aytaman, kelinim, sen eşit.

Uig. : Qızım, saña eytay, kelinim, sən tiñla.

Blk. : Qızım saña aytama, kelinim sen eşit.

Kzk. : Kelinim, sağan aytam, qızım, sen tiñda.

Tat. : Qızım, siña äytäm, kilənəm sin tiñla.

Krg. : Keregem saña aytam, kelinim sen uq; uuyum saña aytamin, uulum sen uq.

Son olarak “*demir tavında döğülür / dövülmeli*” atasöziünde hemen hiç de-
ğişmeden kullanıldığını görelim:

Timëre xərnə çux tuptaşşë.

Timëre xərsen tuptaşşë.

Timëre xərü çuxne / vaxätra tupta.

Kmk. : Temirni qızıwunda toqala.

Tat. : Timërnë qızıwında suq.

Kzk. : Temirdi qızyan kezde soq.

Kkp. : Temirdi qızıyanda soq.

Nog. : Temirdi qızıyanda soyip qal.

Krg. : Temirdi qızıyanda / qızıusunda soq.

Uig. : Tömürni qiziyida soq.

- Özb. : Temirni qızıyıda bäs.
Ttü. : Demir kızgın iken dövülür.
Krm. : Dämır qızıyn olıyanda döğüdür.
Ttü. : Demir(i) tavında dövmeli / dövülür.
Azb. : Dämır isti-isti döyürlär.
Ttü. : Demir tavında, dilber çağında.
Krg. : Temirdi işiyyında soq, kepti qızıusunda soq.

Bütün bu örnekleri başka konularda söylenmiş yüzlerce örnekle çoğaltmamız elbette mümkün... Ancak şu verdiğimiz örnekler bile, Türk dünyasındaki bu güzel kalıplaşmış söz hazinesinin farklı gibi görünen lehçelerde kolaylıkla anlaşılabilir olduğunu ortaya koymuştur. Belki bazı özel duruma girmiş olanlarla sadece o lehçeye mensup bulunanlar, ayrı ama kısa süreli bir araştırma veya çalışma sonunda anlaşılabilir duruma gelecektir.

Türk dünyasının atasözlerini, önce Çuvaşça gibi diğerlerine bir hayli uzak kalmış bir lehçeden örnekler verip diğerleriyle karşılaştıran Blaesing'i bazı Türk Türkologlarına da gerçeği gösterdiği için kutluyorum.